

God. 5, br. 5 (2022)

ISSN 2831-0969



LAOBO

O MOSTARU

ZBORNİK RADOVA

ISSN 2831-0969

FAKULTET HUMANISTIČKIH NAUKA
UNIVERZITETA "DŽEMAL BIJEDIĆ" U MOSTARU

SLOVO O MOSTARU

Zbornik radova sa 5. međunarodne naučne konferencije
Mostar, 20. i 21.10.2021.

Mostar, 2022.

SADRŽAJ

HISTORIJA	7
Almir Marić: ANTIČKA PROŠLOST DANAŠNJE HERCEGOVINE U DJELU ARTHURA EVANSA.....	9
Enes Dedić: BIŠĆE I BLAGAJ U ODLUKAMA VIJEĆA DUBROVAČKE REPUBLIKE U 15. STOLJEĆU – ISPISI ARHIVSKE GRAĐE	21
Adis Zilić: ULOGA GOSTA RADINA BUTKOVIĆA U IZGRADNJI FORTIFIKACIJA NA LOKALITETU STAROG MOSTA (UZ OSVRT NA POČETAK URBANIZACIJE MOSTARA)	63
Hajrudin Motika: STEĆCI U UŽEM JEZGRU GRADA MOSTARA S OSVRTOM NA OČUVANJE I ZAŠTITU	91
Emina Mostić: PROSTOR HERCEGOVINE KROZ PRIZMU RANIH OSMANSKIH HRONIKA	123
Faruk Taslidža: RAZVOJ GRADA MOSTARA U PRVIM DECENIJAMA XVII STOLJEĆA	139
Sabaheta Gaćanin: MUHAMMED NERGISI KADIJA U MOSTARU 1621. GODINE.....	161
Emir Demir: MOSTARCI SPAHIJE PRIPADNICI HERCEGOVAČKE PUKOVNIJE IZ PRVE POLOVINE 19. STOLJEĆA	175
Amer Maslo KROZ KIŠU, BURU I ŽEGU: KASNOOSMANSKI MOSTAR U PUTOPISU AUSTRIJSKOG OBAVJEŠTAJCA JOHANNA ROSKIEWICZA	207
Hana Younis: CRTICE IZ MOSTARSKJE SVAKODNEVNICE (KROZ DOKUMENTE KOTARSKOG ŠERIJATSKOG SUDA U MOSTARU U PERIODU AUSTROUGARSKJE UPRAVE).....	223
Ajdin Muhedinović: „MOSTAR - LA - MORTE“ – POGLED NA MOSTAR U PUTOPISU HERMANNA WENDELA.....	247
Ramiza Smajić: USTANOVA ILMIHABER IZMEĐU TRADICIJE I ADMINISTRATIVNE PRAKSE: PRIMJER MOSTARA I OKOLINE.....	265
Dženita Sarač-Rujanac: PREDSJEDNIK CENTRALNOG KOMITETA SAVEZA KOMUNISTA BOSNE I HERCEGOVINE BRANKO MIKULIĆ U HERCEGOVINI I MOSTARU 1970-IH GODINA.....	281
Zilha Mastalić Košuta: MOSTARSKI MOSTOVI U RATU S AKCENTOM NA RUŠENJE STAROG MOSTA	315
KNJIŽEVNOST I JEZIK.....	341
Elbisa Ustamujić : RASPJEVANI I OPJEVANI MOSTAR	343
Alen Kalajdžija: RUKOPISNA VERZIJA BOSNEVIJSKIH (ALHAMIJADO) PJESAMA MUHAMEDA RUŽDIJA U MEDŽMUI (R 31) MUZEJA HERCEGOVINE U MOSTARU (S POSEBNIM OSVRTOM NA PJESMU OGLAN NASIHATI).....	359

Nusret Omerika: DOSJETLJIVOST I MUDROST U MOSTARSKIM ROMANSAMA U RUKOPISNOJ ZBIRCI „HERCEGOVAČKI BISER“ OSMANA ĐIKIĆA	373
Amira Dervišević: PRIČANJA O ŽIVOTU U RUKOPISNOJ ZBIRCI HUSEINA RIZVIĆA	385
Almedina Čengić: SEVDAH O MOSTARU U PRIPOVIJETKAMA HAMZE HUME ..	399
Nehrudin Rebihić: HASAN (FEHMI) NAMETAK: FOLKLORIST, KNJIŽEVNIK, KULTURNI HISTORIČAR	411
Andrijana Nikolić: KAMEN I VODA KAO POETSKE ODREDNICE U ODABRANIM SONETIMA SKENDERA KULENOVIĆA	431
Irena Ivanović: ONIRIČKE VIZIJE PERA ZUPCA: VJEČITI DJEČAK VJEČNE LJUVENE	449
Sanja Franković: KAKO RUBOVI GOVORE O SREDIŠTU (DRUGA VENECIJA PREDRAGA MATVEJEVIĆA)	467
Elma Durmišević-Cernica: VIŠEJEZIČNOST I KROSKULTURALNOST U MEDITERANSKOM BREVIJARU PREDRAGA MATVEJEVIĆA – DAME EL MAZAL E ETCHA ME A LA MAR	509
Irma Marić: PUTOPISNE MELANHOLIJE PREDRAGA MATVEJEVIĆA ILI VRIJEME POJEDINCA	525
Lejla Žujo – Marić: KNJIŽEVNI IDENTITET ČASOPISA MOST	541
Amra Bajrić: GRAD NA KRAJU CARSTVA (MOSTAR U ROMANU MIMAR HAZIMA AKMADŽIĆA)	571
Ena Begović-Sokolija: SLIKA HERCEGOVINE U BOSANSKOHERCEGOVAČKIM PUTOPISIMA	585
Mirzana Pašić Kodrić: PUTOPISNI PROSTORI ZUKE DŽUMHURA	611
Elmir Spahić: IMAGOLOŠKI ASPEKTI PUTOPISA MOSTAR (1909) ROBERTA MICHELA	623
Adisa Ahmetpahić: SLOVO O MOSTARU KAO DRUGOM U PUTOPISU CRNO JAJE I SIVI SOKO REBECCE WEST	633
Indira Šabić: „LIJEPI LI SU MOSTARSKI DUĆANI“ – O LINGVISTIČKOME KRAJOLIKU MOSTARA: TEORIJA I PRAKSA MOSTARKE URBANONIMIJE ..	653
Nihada Ibrišimović: ONOMASTIČKA ANALIZA KARABEGA	673
Amila Mahmić: LINGVOSTILISTIČKI POSTUPCI U DJELU „SA PLOČA ISTOČNIH“ HAMZE HUME	695
Amela Bajrić: EKSPRESIVNA SREDSTVA U PRIPOVIJETKAMA HAMZE HUME ..	709
Nermina Usejnovski: DJELA POZNATIH MOSTARACA U OSNOVNOŠKOLSKOM OBRAZOVNOM SISTEMU BOSNE I HERCEGOVINE, ZASTUPLJENOST MOSTARSKIH PISACA U NASTAVNIM PLANOVIMA I PROGRAMIMA U BOSNI I HERCEGOVINI	727
Dario Terzić: PLAVO, CRVENO I ZELENO – INTERAKCIJE U MOSTARSKOM REALITETU	741

RAZVOJ GRADA MOSTARA U PRVIM DECENIJAMA XVII STOLJEĆA

SAŽETAK:

U ovom prilogu sagledavaju se razvojne perspektive Mostara u prvoj polovini XVII stoljeća. Ukazuje se na nastavak procesa urbanizacije koji se u tom gradu uspješno odvijao i pored niza otežavajućih okolnosti. U tom pogledu naglašena je uloga dvojice mostarskih vakifa: defterdara Koski Mehmed-paše i roznamedžije Ibrahima efendije. Uvidom u relevantne historijske izvore autor iznosi vrijedne podatke o procvatu lokalnog zanatstva, kao i poslovnim uspjesima mostarskih trgovaca koji se sa svojim proizvodima probijaju na prekomorsko tržište. Za tretirani vremenski okvir potvrđen je i visok nivo kulturnog i prosvjetnog života. Na koncu, istaknuta je konstatacija da se navedeni razvojni trendovi u Mostaru održavaju gotovo do sredine XVII stoljeća, odnosno do početka osmansko-mletačkog Kandijskog rata (1645-1669).

Ključne riječi: Mostar, razvoj, urbanizacija, vodovod, privreda, trgovina, zanatstvo, esnaf, tabhana, vakuf, izvoz, medresa, kultura

OSVRT NA NASTANAK I POČETNI RAZVOJ GRADA

Poznato je već odavno da Mostar *ne pripada historiji srednjovjekovnih naselja*.¹ To znači da nema kontinuitet s nekim gradom iz srednjovjekovnog (niti antičkog) razdoblja.² Ali, bez sumnje, sredinom

1 O tome: Владимир Ђоровић, *Мостар и његова српска православна општина*, Београд, 1933, 7, (dalje: В. Ђоровић, *Мостар*), Десанка Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Сарајево, 1978, 115.

2 Tragovi aglomeracije rimskog doba na mostarskom području uglavnom su zastupljeni južno i sjeverno od grada, na ravnicama Bijelog polja i Bišće polja.

XV stoljeća na mjestu današnjeg Mostara postojao je jedan viseći most i uz njega dvije kule. Osnovana je i pretpostavka da se taj most s kulama spominje u jednom dubrovačkom dokumentu iz aprila 1452. godine.³ Zasluge za izgradnju spomenute fortifikacije na ušću Radobolje u Neretvu dubrovački hroničar Mavro Orbini (umro 1611. godine) pripisao je gostu Radinu, visokom službeniku Crkve bosanske.⁴ Isti se strateški kompleks pod nazivom *Civitate Pontis* prepoznaje i u povelji Alfonsa V kojom taj aragonsko-napuljski kralj 1454. godine potvrđuje ukupne posjede hercega Stjepana Kosače.⁵ Uz spomenuti most na Neretvi tada nije postojalo neko urbanizirano, privredno razvijeno naselje (podgrađe), koje bi se prema srednjovjekovnim standardima moglo nazvati gradom. To je i razumljivo, jer je obližnji grad Blagaj predstavljao političko i svako drugo središte Hercegovine.⁶ Stoga su potpuno neosnovane pretpostavke po kojima je Mostar nastao "spajanjem" Nebojše i Cimovskog - srednjovjekovnih gradova još uvijek nepoznate lokacije.⁷ Bez pokrića je

Arheološka istraživanja ukazuju na tragove rimske kulture u predjelu Gnojnica, Bačevića, Hodbine, Jasenice, Malog polja, Kosora, Blagaja. Jasne su i indikacije o postojanju kasnoantičkih bazilikalnih kompleksa u Cimcu, Žitomisliću, Sutini, Potocima, Humilišanima. Vidi: Marija Gavrilović, Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, Odsjek za historiju, Katedra za arheologiju, *Područje današnjeg Mostara i okolice u rimsko doba*, Završni diplomski (master) rad, Sarajevo, 2018.

- 3 Riječ je o dokumentu iz vremena kada je herceg Stjepan Kosača ratovao s Dubrovčanima, ali i članovima svoje porodice. Iz teksta saznajemo da se *hercegov sin Vladislav pobunio protiv svog oca i zauzeo nekoliko njegovih gradova*. Među njima se, pored Blagaja, spominju i *do castelli al ponte de Neretua - dva utvrđenja uz most na Neretvi*. Pretpostavka je da se u tekstu spomenuta *dva utvrđenja uz most na Neretvi* odnose na lokalitet u blizini kojeg će kasnije nastati grad Mostar. Vidi: Josip Jiriček, *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, Preveo s njemačkog originala Đorđe Pejanović, Sarajevo, 1951, 124; В. Боровић, *Мостар*, 9.
- 4 Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, Београд, 1968, 181-182.
- 5 Marko Vego, *Tri povelje o posjedima hercega Stjepana Vukčića Kosače*, Most, broj 19-20, Mostar, 1987, 126.
- 6 Vidi: Pavao Anđelić, *Bišće i Blagaj, politički centar Humske zemlje u srednjem vijeku*, Hercegovina, broj 1, Mostar, 1981, 41-71.
- 7 Usp: Ante Milošević, Željko Peković, *Povijesne i arheološke potvrde za srednjovjekovni Mostar*, ANUBiH, Godišnjak, Knjiga XXXV, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 2006, 13-18, 44; Faruk Taslidža, *Mostar u doba Morejskog rata (1684-1699)*, Zbornik radova, Naučni skup - Kulturološko-historijski razvoj grada Mostara, Mostar, 2015, 51-52.

i svaka veza spomenutih gradova s kulama koje su se u predosmansko doba nalazile uz spomenuti viseći most na Neretvi.

Tačnost prethodne konstatacije potvrđuju i podaci iz Sumarnog popisa sandžaka Bosna (1468/69. godine) sprovedenog neposredno po osmanskom osvajanju većeg dijela Hercegovine. Naime, tada je sultanov pisar zatečeno naselje uz viseći prelaz preko Neretve evidentirao kao ruralni trg (*pazar*) sa samo 16 kuća. U defter je upisan i naziv trga - *Köprü Hisar*, što znači Most-Utvrda (a ne Grad-Utvrda). To je i objašnjenje za porijeklo naziva grada Mostara, koje označava mjesto gdje se nalazi Most-utvrda (Mostovska utvrda).⁸ Izričito pod imenom Mostar, naselje uz most prvi put u historijskim izvorima spominje se 1474. godine.⁹

Urbani razvoj Mostara započeo je tek u XVI stoljeću. Na izvjestan način, osnivačem grada može se smatrati hercegovački sandžakbeg Sinan-beg Borovinić (sin Abdulhajjev) koji je nešto prije 1506. godine nedaleko od "utvrđenog mosta" dao podići džamiju i javno kupatilo (hamam).¹⁰ Uz te Sinan-begove zadužbine ubrzo je formirana prva stambena četvrt (mahala) koja je postala embrion budućeg grada. U narednim decenijama Osmanlije su Mostar učinile vojnim, privrednim, komunikacijskim, kulturnim, prosvjetnim i duhovnim središtem. Formirane su institucije mostarskog kadiluka i muftijstva. Uglavnom

8 Vidi: Ahmed S. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar, 2008, 57.

9 Riječ je o odluci prvih ljudi Dubrovačke republike da daruju osmanskog subašu u Mostaru. *Prima pars est de donando Schendero subasse de Mostar*. Vidi: Михајло Динић, *Земље Херцеге Светог Саве*, СКА, Глас CLXXXII, Београд, 1940, 250; Marko Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo, 1957, 78. Mostarski subaša je darovan tkaninama vrijednim 30 perpera. DAD, *Cons. Rog.*, br. 22, f. 120, 1. VI 1474.

10 Sinan-paša vodi porijeklo od bosanske srednjovjekovne vlastelinske porodice Borovinić. Kao mlad čovjek, nakon osmanskog osvajanja Hercegovine, pristupio je sultanovoj vojsci i prihvatio islam. Kao plemić, obrazovan je na dvoru u Istanbulu. Bio je oženjen Aišom, kćerkom sultana Bajazita II. Postepeno je napredovao u državnoj službi. Godine 1516. imenovan je na funkciju velikog vezira. Komandovao je osmanskom vojskom koja je osvojila prostore Šama i Egipta. Poginuo je u bici za Kairo 22. januara 1517. godine. O Sinan-paši Boroviniću: Hatidža Čar-Drnda, *Nastanak Mostara-Urbani i demografski razvoj grada do kraja 16. stoljeća*, Sarajevo, 2014, 271-274, (dalje: H. Čar-Drnda, *Nastanak Mostara*).

na vakufskom principu podignuti su brojni sakralni i profani objekti općedruštvenog značaja. Bio je to postepen proces pri čemu su važnu ulogu odigrali visoko pozicionirani osmanski funkcioneri porijeklom iz Hercegovine. Među njima, naročito su se istakli Čejvan ćehaja, Nesuhaga Vučijaković, Mehmed-beg (Karadžoz-beg), Derviš-paša Bajezidagić.¹¹ Posebno važna razvojna prekretnica nastupila je izgradnjom kamene ćuprije (1566. godine) koja je konačno zamijenila postojeći viseći most preko rijeke Neretve. Projektant tog remek-djela bio je osmanski neimar Hajrudin, a organizator i nadzornik samih radova već spomenuti vakif Mehmed-beg (Karadžoz-beg). Tako je Mostar dobio ćupriju sultana *Sulejmana Hana* (kasnije nazvanu Stari most), koja je imala značajnu ulogu u fortifikacijskom sistemu grada, ali i omogućavala sigurnu vezu istočnog i zapadnog dijela Hercegovačkog sandžaka.¹²

Shodno intenzivnom procesu prihvatanja islama Mostar je u XVI stoljeću postao dominantno muslimanski grad. Na to jasno ukazuju rezultati službenog popisa iz 1585. godine. Iz istog izvora saznajemo da se Mostar tada sastojao od 16 mahala s ukupno 521 kućom.¹³ Domaće stanovništvo je već bilo doživjelo opću afirmaciju, ali i preuzelo velike obaveze i odgovornosti. Kroz čitavu osmansku epohu ti su domicilni muslimani uglavnom bili nosioci svih državnih institucija (vojnih, administrativnih, vjerskih, obrazovnih i dr.) koje su djelovale u

11 Urbanizacija Mostara na vakufskom principu dala je bitan poticaj i razvoju lokalne privrede. Samo na osnovu sačuvanih izvora (vakufnama) znamo da je do kraja XVI stoljeća u Mostaru sagrađeno preko 160 poslovnih objekata. Vidi: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, Monumenta turcica, Serija III, Vakufname, knjiga 1, Sarajevo, 1985, 114, 146, 162. O nastanku Mostara, njegovom razvoju do konca XVI stoljeća detaljnije vidi: H. Čar-Drnda, *Nastanak Mostara*.

12 Милан Васић, *О градњи Старог моста у Мостару*, САНУ, Балканика, Годишњак Међуакадемијског координационог одбора за балканологију Савета академија наука и уметности СФРЈ и Балканолошког института, Београд, 1977, 189-199, (dalje: М. Васић, *О градњи Старог моста*); Andrej Andrejević, *Neimar Hajrudin i njegov rad u Hercegovini*, Hercegovina, broj 7/8, Mostar, 1990, 41-46; "Stari most" u *osmanskim dokumentima*, Priredio: Idris Bostan, Mostar, 2010.

13 Vidi: H. Č. Drnda, *Nastanak Mostara*, 161-168; Ahmed S. Aličić, *Privredna i konfesionalna struktura stanovništva u Hercegovini krajem XVI stoljeća*, Prilozi za orijentalnu filologiju, 40/1990, Sarajevo, 1991, 173.

gradu.¹⁴ Naravno, to je išlo u prilog i Visokoj porti koja je fleksibilnom i mudrom politikom osiguravala naklonost i povjerenje svojih podanika.¹⁵ Generalno, kao i u drugim mjestima osmanske Bosne i žitelji Mostara dijelili su se u dvije osnovne kategorije. Prvu su činili brojni državni službenici, a drugu gradski privrednici (trgovci i zanatlije).¹⁶ Društveni život Mostara tokom XVI stoljeća prolazio je i u znaku bogatog kulturnog i umjetničkog stvaralaštva njegovih stanovnika.¹⁷ Tada još uvijek nisu postojale ozbiljnije naznake da bi već dugo "zlatno doba" grada na Neretvi moglo biti prekinuto.

NASTAVAK PROCESA URBANIZACIJE

Osmanska država se početkom XVII stoljeća suočavala s brojnim problemima. Sve očitije su bile brojne slabosti timarskog sistema. Naime, tada samu prijestolnicu potresaju tzv. "haremska politika" i sukobi među ulemom. Ekonomija i finansije su u krizi, a postepeno se urušavao i uobičajeni vojni poredak. Uz to, stalne su bile vanjske prijetnje, a u raznim pokrajinama maha je uzimalo odmetništvo praćeno nasiljem. Zapravo,

14 Muslimani cijelog Bosanskog ejaleta uvijek su sebe prema centralnoj vlasti u Istanbulu u narodnosnom, političkom i jezičkom smislu smatrali i nazivali Bošnjacima. Tako su ih nazivali Turci-Osmanlije i sama osmanska administracija u službenim aktima. Istovremeno, kao vjerska oznaka za iste muslimane koristio se naziv *turčin* kojim se htjelo reći da su oni *turske*, tj. islamske vjere. O tome: Mustafa Imamović, *Knjiga pamćenja*, Sarajevo, 2013, 270-271.

15 Spomenuta osmanska politika poznata je pod nazivom *istimalet*. U užem smislu označava niz metoda za pridobijanje (lojalnost) domaćeg nemuslimanskog i muslimanskog stanovništva. Ta je politika usmjeravana prema svim društvenim kategorijama. Podrazumijevala je brigu o podanicima, vjerske slobode, lijepu riječ i poštovanje, materijalnu podršku, ambijent za egzistenciju i privrženost Osmanskoj državi. U konačnici, *istimalet* politika rezultirala je učvršćivanjem i stabilizacijom sultanove vlasti. O *istimalet* politici vidi: Sedad Bešlija, *Istimalet: Bosna u osmanskoj političkoj strategiji (15. i 16. stoljeće)*, Sarajevo, 2017.

16 O tome: Adem Handžić, *O gradskom stanovništvu u Bosni u XVI stoljeću*, Studije o Bosni, Istanbul, 1994, 167.

17 O tome: Hivzija Hasandedić, *Spomenici kulture turskog doba u Mostaru*, Sarajevo, 1980, (dalje: H. Hasandedić, *Spomenici*); Adnan Kadrić, *Mostarski bulbuli - Poezija mostarskih pjesnika na orijentalnim jezicima*, Mostar, 2012, (dalje: A. Kadrić, *Mostarski bulbuli*).

pokazalo se da državne institucije, i pored više pokušaja, nije bilo moguće vratiti na tradicionalne oblike funkcioniranja. Klasično osmansko doba definitivno je bilo okončano.¹⁸

Šta se u to doba dešavalo u gradu Mostaru, u Hercegovačkom sandžaku, na samoj granici Carstva? Po svemu sudeći, proces urbanizacije započet u XVI stoljeću ne prekida se ni u izmijenjenim društveno-političkim okolnostima nakon osmansko-habsburškog Dugog rata (1593-1606).¹⁹ Prema neslužbenim podacima Mostar tada broji oko 1000 (s okolicom i 3.000) kuća, te je uz Sarajevo i Banju Luku najurbaniziranije mjesto cijelog Bosanskog ejaleta.²⁰ Dakle, uprkos dubokoj krizi na višim državnim razinama, Mostar se u prvim decenijama XVII stoljeća nastavio razvijati, te i prostorno širiti sjeverno i južno od prvobitnog jezgra.²¹ Zasluge za to pripadaju prije svega

18 O tome: Faruk Taslidža, *Bosanski ejalet u doba Bečkog rata (1683-1699)*, Mostar, 2017, 15-20.

19 O Dugom ratu vođenom uglavnom na ugarskom frontu vidi: Gabor Agoston, *Ottoman Warfare in Europe 1453-1826*, *European Warfare 1453-1815*, London, 1999; Joseph von Hammer, *Historija turskog/osmanskog carstva*, Tom 2, prevod i stručna redakcija Nerkez Smailagić, Zagreb, 1979; Ibrahim Alajbegović Pečevija, *Historija 2 (1576-1640)*, Predgovor, prijevod i bilješke Fehim Nametak, Sarajevo, 2000. O sistemu osmanske vojne logistike, mobilizaciji ljudstva, finansiranju vojnih pohoda tokom spomenutog rata korisno je pionirsko djelo: Caroline Finkel, *The Administration of Warfare: the Ottoman Military Campaings in Hungary, 1593-1606*, Wien, 1988.

20 Franjo Rački, *Prilozi za geografsko-statistički opis Bosanskog pašaluka*, Starine JAZU, XIV, Zagreb, 1882, 177. Nedim Zahirović je utvrdio da je spomenuti opis Bosanskog pašaluka zapravo špijunski izvještaj osmanskih zvaničnika koji su pripadali mletačkoj obavještajnoj mreži. Vidi: Nedim Zahirović, „*Geografsko-statistički opis bosanskog pašaluka iz treće decenije 17. vijeka*“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 54, Sarajevo, 2004, 189-198.

21 U tom su periodu, pored ostalog, izgrađene sljedeće džamije i mesdžidi: Mehmeda ćehaje (oko 1602. godine), Hadži Kurtova (Tabačica) (kraj XVI ili sami početak XVII stoljeća), Hadži Memije Hadžiomerovića (Cernica) (početkom XVII stoljeća), Hadži Balina (nešto prije 1612. godine), Šejh efendijina (1614/15. godine), Koski Mehmed-pašina (1617/18. godine), Hadži Tere Jahje (nešto prije 1620. godine), Sevri hadži Hasanova (nešto prije 1620. godine), Hadži Ibrahim ef. Roznamedžije (nešto prije 1620. godine), Hodže Memije (nešto prije 1620. godine), Hadži Ibrahim-age Šarića (1623/24. godine), Hafiz hodže Temima (nešto prije 1631/32. godine), Baba Bešira (početkom XVII stoljeća), Hadži Ali-bega Lafe (nešto prije 1631/32. godine), Jahja Esfelov mesdžid (nešto prije 1620. godine),

nekolicini bitnih osmanskih državnika rodom iz Hercegovine. Pored njih, u istom pogledu istakli su se i pojedini imućniji Mostarci iz sektora vojske, ilmije i gradske privrede.

U sklopu spomenutog "produženog" urbanog razvoja Mostara bila je i realizacija kapitalnog projekta izgradnje gradskog vodovoda.²² U vezi s tim pitanjem postoje i određene nedoumice. Poznata je konstatacija akademika Hamdije Kreševljakovića da Mostar vodovod dobiva u vrijeme vladavine sultana Murata IV (1623-1640) i to zahvaljujući njegovom roznamedžiji, uglednom Ibrahim efendiji.²³ Naime, Kreševljakovićevo mišljenje temeljeno je prije svega na poznatim podacima putopisca Evlije Čelebije koji je prolazeći kroz Mostar 1664. godine zapisao: *Čudna je vještina koju je pokazao Ibrahim efendija, roznamedžija sultana Murad-hana, prevodeći preko tog mosta (Starog mosta) mjednim čuncima vodu koja se nalazi u Tabačkoj čaršiji na zapadnoj strani mosta, dovodeći je u čaršiju i Pazar (trg) što se nalaze na ovoj strani mosta (lijeva obala Neretve) i razvodeći je po hamamima, džamijama i medresama. Ukratko, to je most iznad i ispod kojeg teče voda.*²⁴ Vjerovatno na iste radove ukazuje i sadržaj jednog sačuvanog hronograma iz 1629/30. godine koji u prijevodu na bosanski jezik glasi: *Početak gradnji česmi u Mostaru: Nenadano jedan*

Hadži Velijudinov mesdžid s medresom (nešto prije 1648. godine), Ahmeda Zirai-zade mesdžid (nešto prije 1651. godine). Prema navedenom, šest je novih džamija i dva mesdžida podignuto na desnoj (zapadnoj) obali Neretve. Vidi: H. Hasandedić, *Spomenici*, 15-63, 64-73.

22 Poznata je činjenica da je u Mostaru od davnina postajala praksa korištenja posebnih naprava (čekrka) za crpljenje vode iz rijeke Neretve. Također, poznat je i sistem kanala (džeriza) kojim je voda iz rijeke Radobolje snabdijevala hadži Memijinu mahal (Cernicu). Ta je voda uglavnom korištena za baštovanske radove. O korištenju čekrka i mostarskim džerizima vidi: Ahmet Kurt, *Mahala Carina u Mostaru-historija i razvoj grada*, Sarajevo, 2021, 117-123.

23 Ibrahim efendija porijeklom je bio iz Nevesinja. Odgojen je na sultanovom dvoru u Istanbulu gdje je kasnije služio u državnoj blagajni. Učesnik je poznatog pohoda sultana Osmana II na Hotin 1621. godine. Postepeno je napredovao u karijeri. Bio je visoko obrazovan i poštovan od sultana Murata IV. Umro je 1637. godine. Po svemu sudeći njegov brat bio je učeni mostarski muftija Ali Kafi (umro 1653.). Vidi: Evlija Čelebi, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, Sarajevo, 1973, 415, fusnosta 78, (dalje: E. Čelebi, *Putopis*).

24 Vidi: E., *Putopis*, 470.

*tajanstveni glas povika: "Radobolja (Erdebil) oživila je Mostar": Godina 1047. (1637.).*²⁵

Ipak, ovdje je bitno istaknuti i rezultate novijih istraživanja koja ukazuju da je izgradnja vodovoda u Mostaru zapravo započela već u XVI stoljeću. Naime, u februaru 1566. godine sultan Sulejman Kanuni (1520-1566) pozitivno je odgovorio na zahtjev jednog dobrotvora (*sahib-ül hayrat*) da prevede vodu preko svoda mostarske ćuprije (Starog mosta) koja je tada bila u izgradnji. Sultanovoj odluci prethodila je i molba nadzornika radova Mehmed-bega (Karadžoz-bega) u kojoj stoji *da se kasaba Mostar nalazi sa obje strane velike rijeke (Neretve), gdje se gradi ćuprija. Na jednoj strani (desnoj) ima dovoljno vode, a na drugoj strani (lijevoj), gdje se pored mahala uz mesdžide, nalaze i četiri džamije, vode uopće nema, a ona im je prijeko potrebna.*²⁶ Dakle, ako je navedena odluka sultana Sulejmana sprovedena u djelo, mostarski vodovod je znatno stariji nego što su smatrali historičari starije generacije. Prema tome, radovi koje je finansirao spomenuti roznamedžija Ibrahim efendija za vrijeme sultana Murata IV (1623-1640) mogli bi ustvari biti sanacija već postojećeg vodovoda iz 1566. godine. Poznato je da su slični projekti realizirani i u narednim stoljećima.²⁷ Bitno je i napomenuti da je

25 Proračunavanjem slova hronostih Mehmed Mujezinović je utvrdio da nije riječ o 1047. (1637. godini), nego o 1039, odnosno 1629/1630. godini. Vidi: Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, Knjiga III – Bosanska krajina, zapadna Bosna i Hercegovina, Sarajevo, 1982, 271.

26 Vidi: M. Vasić, *O gradnji Starog mosta*, 126; Jusuf Mulić, *Ćuprija sultana Sulejman-hana u Mostaru, poznata kao Stari most*, Mostar, 2009, 45-46.

27 Orijeentalista Muhamed Mujić je pažljivim iščitavanjem stihova pjesnika iz osmanskog perioda zaključio da je u prvim godinama XVIII stoljeća izvršena nova rekonstrukcija mostarskog vodovoda. Ustvari, moguće je da je tada u Mostaru, uz već postojeći (sa Radobolje), izgrađen i novi sistem vodoopskrbe snabdijevan sa vrela Djevojačka voda. O vrelu Djevojačka voda koje se nekad nalazilo na samoj periferiji Mostara vidi: Лука Грђић Бјелокосић, *Мостар некад и сад*, Београд, 1901, 12-13. Mujićevo mišljenje potvrđuje i sačuvana vakufnama iz 1702. godine u kojoj se jasno navodi da je Jusuf-aga, sin čaušbaše Derviša, jedan dio svoje uvakufnjene imovine namijenio za izgradnju 28 česmi u Mostaru. Naime, dobrotvor Jusuf-aga je uvakufio dvije kuće i povrtnjak u Istanbulu, te novčani iznos od 8.000 groša. Vakufnamu vidi u: *Çavuşbaşı, Hacı, Kethüda, Yusuf Ağa bin Derviş*, Bosna Hersek vakfiyeleri, Cilt 2, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları -121, Ankara, 2016, 606-613.

istodobno postojao i poseban fond za održavanje mostarskog vodovoda koji je financiran dobrovoljnim priložima građana.²⁸ Očito da je pod utjecajem orijentalno-islamske civilizacije kultura stanovanja i življenja u Mostaru kroz čitavu osmansku epohu bila na prilično visokom nivou.

SVE VEĆA AFIRMACIJA ZANATSTVA

Sve ukazuje na to da se i kontinuitet privrednog razvoja Mostara iz XVI stoljeća nastavio i u prvim decenijama XVII stoljeća. U gradu se postepeno udomaćilo više od 30 različitih zanata, baziranih uglavnom na domaćoj sirovinskoj osnovi. Mostarske zanatlje su svojim radom podmirivale potrebe lokalnog stanovništva i vojske.²⁹ U to su vrijeme u Mostaru poslovali: berberi, čizmedžije, čohadžije, ćurčije, dunderi, hafafi, hajjati, halvadžije, hamamdžije, jašmakdžije, kahvedžije, kalajdžije, kazazi, kovачi, menafdžije, minari, mlinari, mudželeti, mutapdžije, nalbanti, nedžari, pekari, puškari, sarači, tabaci, taščije, terzije, trgovci, zegeri...³⁰ S obzirom na jednostavnu prometnu i poslovnu komunikaciju unutar Osmanske države ne čudi da se u privrednom životu Mostara pojavljuju Grci i Jermeni, koji u početku nastupaju kao nelegalna konkurencija domaćim poduzetnicima.³¹ U vezi s tim, interesantno je da u gradu tada postoji i vakuf čiji je osnivač hadži Džafer Misri, po svemu sudeći jedan imućni doseljenik iz dalekog Egipta.³² Naravno, pridošlica je bilo

28 Muhamed Mujić, *Stari mostarski vodovod*, Naše starine, III, Sarajevo, 1956, 193.

29 Hamdija Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini*, Izabrana djela, II, Sarajevo, 1991, 249, (dalje: H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti*).

30 Muhamed Mujić, *Sidžil mostarskog kadije 1632-1634*, Mostar, 1987, 13, (dalje: M. Mujić, *Sidžil*).

31 Zbog toga su Mostarci prijavili Šerijatskom sudu *da Grci i Jermeni ne posluju u dućanima*, nego postavljaju ulične tezge i tako *nanose štetu*, odnosno ugrožavaju egzistenciju lokalnih trgovaca. Nakon toga, kadija je izdao rješenje kojim je spomenuta novotarija u mostarskoj čaršiji stavljena u pravne okvire. Vidi: M. Mujić, *Sidžil*, 118.

32 M. Mujić, *Sidžil*, 529. Mostarske Misrije (Misirlje) u izvorima iz XVII i XVIII stoljeća spominju se kao Misrije-Dadići, a od 1851. godine samo kao Dadići. To je jedna od starijih mostarskih porodica čiji su članovi 1669. godine (možda i ranije) vršili mutevelijsku dužnost Sinan-pašinog vakufa. Pripadnik te porodice bio je i Ali-aga Dadić, čuveni mostarski ajan s početka XIX stoljeća. O Dadićima vidi: Hivzija

i iz bližeg okruženja. Jedan od njih je i poznati zlatar (zenger) Ivan koji se u Mostar doselio iz Čajniča.³³ Sveukupno, u Mostaru su u to doba zanatski (kao i trgovački) poslovi uglavnom bili u rukama muslimanskog stanovništva.³⁴

Kao i širom Osmanske države i mostarske zanatlije istog profila udruživale su se u esnafe. Time se pokušavao zadovoljiti zakon ponude i potražnje na tržištu.³⁵ Esnafi su vremenom prolazili kroz različite faze pravnog i ekonomskog razvoja. Vlasti su ih kontinuirano

Hasandedić, *Dadići-Misrije-Misirlije*, Glasnik VIS-a, broj 6, Sarajevo, 1989, 649-650.

- 33 Zenger Ivan spominje se u sidžilu mostarskog kadije iz 1632/34. godine. Po svemu sudeći, riječ je o mostarskom zlataru Ivanu Miliću. Poznato je da je on 1637. godine za manastir Tvrdož izradio čitavu garnituru bogato ukrašenih bogoslužnih predmeta od zlata i srebra. Njegov rad može se pratiti sve do 1656. godine, kada je izradio jedan ručni krst na kojem je ostavio svoj potpis. Nakon toga o njemu više nema nikakvih podataka. Proučavajući natpise na bjelušinskom pravoslavnom groblju, Radomir Stanić je došao do zaključka da su se potomci zlatara Ivana zadržali u Mostaru i nastavili zanimanje svog pretka. Stanić je pretpostavio da bi Ivanov potomak (unuk ili praunuk) mogao biti Milija kujundžija (umro 1765. godine) čiji se spomenik nalazi u spomenutom mostarskom groblju. Vidi: Radomir Stanić, *Prilog proučavanju starih mostarskih zanata*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Etnologija, XXII, Sarajevo, 1967, 149.
- 34 H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti*, 241. Prema jednom crkvenom izvještaju u Mostaru je 1626. godine živjelo samo deset katoličkih porodica, a i one su bile upućene na trgovački posao. Vidi: Марко Јачов, *Списи Конгрегације за пропаганду вере у Риму о Србима, 1622-1644*, I, САНУ, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, II одељење, Књига XXVI, Београд, 1986, 43, 70.
- 35 Predstavnici esnafa kontrolirali su prijem novih radnika, a bili su nadležni za otvaranje novih dućana i radionica. Svaki je esnaf, uz podršku države, uživao monopol na prostoru grada (a i šire) u kojem je djelovao. Takav koncept u startu je eliminirao eventualna unutaesnafska nadmetanja. Sva proizvedena roba morala je zadovoljavati striktno utvrđene kriterije. Zato je bio propisan način proizvodnje, kao i odabir sirovina i korišteni alati. O tome: Халил Иналдик, *Османско царство класично доба 1300-1600*, Београд, 1974, 221, 222. Ипак, основано је и мишљено да је еснаф представљао један потпуно затворени систем у којем се због недостатка конкуренције није нарочито тежило повећању квалитета произведене робе и услуга. Самим тим, креирана је помало нездрава пословна клима која је искључивала сваку потребу за технолошким напретком. Међутим, битно је и додати да су централне османске власти на располагању имале разне механизме којим су спрјечавале да еснаф на било који начин наноси штету државној економији. Vidi: *Institucije islamske civilizacije*, Izabrani članci iz Türkiye Diyanet Vakfi Islam Ansiklopedisi, Sarajevo, 2017, 206-221, (dalje: *Institucije islamske civilizacije*).

nastojale institucionalizirati. Pritom, vodilo se računa o potrebama naroda (politika proizvodnje), te formiranju prihvatljivih cijena kako za proizvode, tako i za usluge (politika cijena). Esnafi su imali svoju upravu (*londžu*) sastavljenu od nekoliko najuglednijih i najspособnijih ljudi koje su zanatlije birale iz svojih redova. Prema pisanju akademika Hamdije Kreševljakovića prvi čovjek većine mostarskih esnafa zvao se čehaja ili ustabaša. Njegovi saradnici u upravi bili su jigit ili jigit-baša (izvršni organ) i čauš (ustabašin pomoćnik). Pored njih, u sklopu esnafske organizacije, postojale su starješine kao što su juzbaše i buljukbaše. Svaki esnaf imao je i svoje obilježje, a to je uglavnom bio bajrak, tj. zastava koja je javno prezentirana prilikom različitih svečanosti, izleta pripadnika esnafa, dolaska visokih osmanskih funkcionera i slično.³⁶ Nažalost, još uvijek su prisutne brojne nepoznanice u vezi s mostarskim esnafima. Ta važna stranica naše historije još uvijek nije napisana. Uzrok tome je trenutni nedostatak izvorne arhivske građe osmanske provenijencije koja bi rasvijetlila društvenu ulogu i značaj spomenute institucije. Nadamo se da će po tom pitanju u narednom periodu doći do određenih pozitivnih pomaka.

Ipak je poznato da su već u klasičnom osmanskom dobu najbrojniji i najutjecajniji esnaf u Mostaru imali tabaci (kožari). To nije nikakav mostarski, niti bosanski specifikum, jer su tabaci (kožari) na nivou cijele Osmanske države kao jedna dobro ustrojena i centralizirana organizacija koordinirali i nadgledali cjelokupni privredni život.³⁷ U Mostaru su 1632. godine djelovale dvije tabačke radionice (tabhane). Prva, o kojoj

36 O tome: H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti*, 252-253; *Institucije islamske civilizacije*, 206-221. Interesantno je da jedan popis zanatlija ukazuje da se upravnik esnafa u Mostaru u XVIII stoljeću nazivao *ser* (glava, starješina). Vidi: Ahmed S. Aličić – Hivzija Hasandedić, *Popis terzija, čurčija i čebedžija u Mostaru iz 1775. godine*, Prilozi za orijentalnu filologiju, XVIII-XIX/1968-69, Sarajevo, 1973, 318.

37 Osnivač tabačkog esnafa bio je znameniti šejh Ahi Evren iz XIII stoljeća koji je brojne odžake tabhane dao formirati širom islamskog svijeta. Poglavar svih osmanskih tabaka bio je *ahi-baba*, tj. šejh tekije u Kiršehiru (Kirşehir), koja je ujedno bila i glavna loža esnafa. O tome: Azra Gadžo Kasumović, *Veza esnafa u Bosni sa tekijom u Kiršehiru*, Prilozi za orijentalnu filologiju, 49/1999, Sarajevo, 2000, 113, 126, (dalje: A. Gadžo Kasumović, *Veza esnafa*).

nema mnogo podataka, nalazila se na samom ušću Radobolje u Neretvu. Oštećena je ili potpuno uništena u jednoj od nerijetkih poplava. I druga tabhana, očito veća i značajnija, bila je u blizini (Stare) ćuprije. Njen izgled impresionirao je i Evliju Čelebiju koji u svom Putopisu bilježi da *onakve tabhane kao što je ona na suprotnoj strani ove varoši (mostarske) nema nigdje. Njena zgrada je kao tvrđava. Unaokolo ima gvozdene prozore, a u sredini veliki bazen. Na istoj strani ima dvadeset korisnih i malenih dućana.*³⁸ Isti privredni objekat dugo je predstavljao i bazu mostarskih janjičara. I to je razumljivo, jer svi poznati esnafski defteri ukazuju na jedinstvenost esnafskog i janjičarskog odžaka u osmanskoj Bosni. I u Mostaru je janjičarski serdar imao ovlaštenje da u ratnim okolnostima po potrebi mobilizira određeni broj vojnika (nefera) iz svih vrsta zanata.³⁹

Obrada kože predstavljala je dug i složen proces.⁴⁰ Mostarski tabaci prerađivali su najviše ovčiju i koziju, a djelimično i govedu kožu. Od kože stoke sitnog zuba izrađivali su bijelu mješinu i bijeli sahtijan, a onda crveni sahtijan (kajsar) i napokon crni sahtijan. Mješina se pravila od ovčijih, a sahtijan od kozijih koža. Naročito vrijedan proizvod mostarskih tabaka bio je kajsar čijem je kvalitetu doprinomio mineralni sastav rijeke Radobolje.⁴¹ Za bojenje kože nužna je bila upotreba olovnog i cinkovnog bjelila koje je nabavljano u bosanskim rudarskim centrima Olovu, Fojnici, Kreševu, Srebrenici. Pri štavljenju kože tabaci su i u Mostaru

38 E. Čelebi, *Putopis*, 474.

39 Esnafsko-janjičarska povezanost prožeta je bila vjerskim (sufijskim) učenjem. Na tu idejnu bliskost ukazuje i njihova zajednička himna-dova (*gülbenk*), kao i određeni odjevni predmeti (npr. kapa zvana *borak*) karakteristični i za esnaflije i za janjičare O tome: A. Gadžo Kasumović, *Veza esnafa*, 144, 145.

40 U tom procesu u prvoj fazi učestvovali su trgovci - nabavljači stoke, a zatim i mesari, koji su u klaonicama stoku klali, te sirovu kožu dostavljali tabacima. Slijedio je nastavak posla koji se odvijao u više etapa. Kao prvo, koža se prala, zatim potapala u gašeni kreč da bi se potpuno odstranili ostaci vune. Potom se koža štavila, te ostavljala godinu dana da "odstoji". Nakon toga je još jednom čišćena i tako bila spremna za druge zanatlije, odnosno za izradu različitih predmeta. O tome: Mübahat S. Kütükoğlu, *Ekonomski život u Osmanskoj državi*, Historija osmanske države i civilizacije, II, priredio: Ekmeleddin İhsanoğlu, Sarajevo, 2008, 129.

41 H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti*, 265. Kajsar (crveni sahtijan) ime je dobio po gradu Kajseriju, poslovnom središtu u Anadoliji poznatom po trgovini svilom, kožom, pamukom, vunom i dr.

uobičajeno koristili ruj i šišku. U prvoj polovini XVII stoljeća mostarski ruj se transportovao i u Sarajevo za potrebe tamošnjih zanatlija.⁴² U to je vrijeme tabhana s pratećim objektima bila možda i najdinamičniji dio poslovne zone cijeloga grada Mostara.

Brojna su imena mostarskih tabaka koja se spominju u historijskim izvorima, pogotovo sidžilima mostarskih kadija. O njihovom socijalnom statusu, a i pobožnosti, govori činjenica da su oni (ili jedan od njih) uz svoju tabhanu izgradili i džamiju koja je poznata kao Tabačica. U njoj su se na molitvi (namazu) okupljali uglavnom pripadnici tabačkog esnafa.⁴³ Neposredno uz lijevi džamijski zid nalazio se mali objekat u kojem je bila smještena stupa. Tu se pri štavljenju kože tukao ruj, a stupu je pokretao jedan vodeni krak rijeke Radobolje koji i danas teče ispod same džamije.⁴⁴ Uz navedeno treba dodati da je tabačkoj profesiji, odnosno trgovačkom poslu s kožama pripadao i poznati vakif hadži Memija, koji se početkom XVII stoljeća iz Cernice (kod Gacka) doselio u Mostar. Očito je bio imućan, jer je ubrzo nakon toga, na desnoj obali Neretve podigao džamiju.⁴⁵ Po svemu sudeći, spomenuti vakif identičan je sa *Haggi Mehmijom di Mostaro*, istaknutim prekomorskim veletrgovcem kože, čije se ime često spominje u notarskim knjigama Dubrovačke republike.⁴⁶

Različiti historijski izvori kao i bogata tradicija ukazuju da su u Mostaru tokom XVII stoljeća osim dominantnih tabaka pristojnu

42 Protiv toga su 1633. godine, zbog vlastitog interesa, protestirala trojica mostarskih tabaka. Kadija je nakon uvida u taj slučaj presudio da se transport ruja za Sarajevo i dalje nastavi, ali samo u istučenoj formi. H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti*, 266.

43 Mostarska džamija Tabačica je izgrađena početkom XVII stoljeća, a najzaslužniji za to bio je tabak hadži Kurt. Zbog toga je ista džamija poznata i kao hadži Kurtova džamija. Tabaci su i u drugim dijelovima Bosanskog ejaleta, kao ekonomski najjači esnaf, gradili svoje džamije. Npr. u Sarajevu, Banjoj Luci, Visokom, Tešnju.

44 Hivzija Hasandedić, *Mostarski vakifi i njihovi vakufi*, Mostar, 2000, 116, 120, (dalje: H. Hasandedić, *Mostarski vakifi*).

45 Poznato je da po tom hadži Memiji, zapravo mjestu iz kojeg je došao, mostarska mahala nastala uz njegovu zadužbinu i danas nosi naziv Cernica. Potomci spomenutog hadži Memije članovi su današnje mostarske porodice Hadžiomerović. O tome: H. Hasandedić, *Mostarski vakifi*, 112.

46 Npr. Državni arhiv u Dubrovniku (DAD), Noli e sicurta, 56-1, sv. 59, f. 61v.

reputaciju uživale i druge zanatlije poput sarača, čizmedžija, ćurčija, kazaza, terzija, te i različiti građevinari (dunderi, taščije) koji su po potrebi vlasti angažirani širom Osmanske države. Svi su oni davali bitan doprinos poslovnoj afirmaciji svoga grada.

NOVA POSTIGNUĆA NA POLJU TRGOVINE

Gradska privreda (naročito trgovina) u osmansko doba bitan je poticaj dobivala od institucije vakufa. Vakifi nisu bili samo graditelji poslovnih objekata. Vrlo često, uvakufjivali su značajne sume novca, te tako formirali prave kreditne institucije. Na taj način pouzdanim privrednicima (trgovcima, zanatlijama, poljoprivrednicima) bilo je omogućeno da uz odgovarajući zalog pozajmljuju vakufska novčana sredstva i tako unapređuju vlastito poslovanje. Pritom je vakuf ostvarivao određeni profit koji je u ranijem periodu od strane ozbiljnih naučnih autoriteta u šerijatskom smislu smatran upitnim. Na osnovu pravnih odluka renomiranog šejhul-islama Ebu Suud efendije (1545-1574) legalnost uvakufjenog novca u XVII stoljeću nije osporavana. Ipak, spomenuta vakufska dobit (*ribh*) u literaturi je dugo vremena neosnovano poistovjećivana s kamatom.⁴⁷ U biti, iznosila je 10 do 12 % i trošila se uglavnom na redovne vakufske rashode.⁴⁸

I grad Mostar je iznjedrio brojne osmanske službenike blistave karijere. Potaknuti od države, oni su bili zaslužni i za formiranje bogatih vakufa. Na te *velike vakife* ugledali su se i drugi imućniji Mostarci o kojima ponekad u historijskim izvorima nema mnogo podataka. Određene

47 Dovođenjem vakufskog profita u vezu sa kamatom automatski se pravno osporavaju i novčani vakufi. Međutim, treba znati da u islamskom bankarstvu postoji model poslovanja poznat kao *murabaha* na osnovu kojeg pravni stručnjaci zaključuju da se *ribh* ne može poistovjećivati sa kamatom. Ekonomije brojnih muslimanskih zemalja u savremeno doba koriste spomenuti vid poslovanja, koji obuhvata i do 90 % kreditnih aktivnosti njihovih islamskih banaka. O tome: Aladin Husić, *Novčani vakufi u Bosni u drugoj polovini 16. stoljeća*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, 40, Sarajevo, 2011, 49-50.

48 Vidi i: Авдо Сућеска, *Вакуфски кредити у Сарајеву (у свијетлу сицила сарајевског кадије 1564-1566)*, Годишњак Правног факултета у Сарајеву, II/1954, Сарајево, 1954, 343-379; Н. Ћар-Дрнда, *Nastanak Mostara*, 207.

svote novca koje su za pozajmljivanje namjenili mostarski vakifi starije generacije, za gradske poduzetnike bile su operativne i početkom XVII stoljeća. Radilo se o sumi od preko milion akči iz 15 vakufa.⁴⁹ U narednom periodu mostarski trgovci i zanatlije zajam su mogli uzimati i iz sredstava novoustanovljenih vakufa, a to su: Koski Mehmed-pašin iz 1612. godine (za pozajmice namijenio 200.000 akči), hadži Balin iz 1612. godine (za pozajmice izdvojio 300.000 akči), hadži Hasana Sevrije iz 1621. godine (za pozajmice izdvojio 100.000 akči), hadži Ahmeda sina Ferhatova iz 1620. godine (za pozajmice izdvojio 240.000 i 11.000 akči).⁵⁰ Također, u Mostaru je u isto vrijeme postojao i novčani vakuf već spomenutog hadži Džafera Misrija čija je glavnica iznosila 11. 000 akči. Nije poznata glavna svrha postojanja tog vakufa, ali je sigurno imao ulogu bankovne ustanove u kojoj su stanovnici Mostara, uz sigurne jamce, mogli posuditi novac.⁵¹ Spomenuti vakifi svojim su velikodušnim priložima doprinosili održavanju poslovne klime u gradu na Neretvi, a na taj način je olakšano i stasavanje nove generacije mostarskih poduzetnika.

Središte privrednog života u Mostaru i početkom XVII stoljeća bila je sve frekventnija čaršija, koja je tada uz dva postojeća, obogaćena i jednim novim, velikim karavansarajem.⁵² Sve zasluge za izgradnju tog ugostiteljskog objekta pripadaju poznatom mostarskom vakifu Koski Mehmed-paši.⁵³ Bio je to sigurno vrijedan poticaj razvoju lokalne trgovine.

49 H. Čar-Drnda, *Nastanak Mostara*, 211.

50 U historijskim izvorima iz prve polovine XVII stoljeća spominje još preko 20 mostarskih vakufa za koje se ne zna kada su i u koju svrhu osnovani. Za neke od njih poznat je samo iznos gotovine kojom su raspolagali u to doba ili novčani iznos koji su potraživali od dužnika. Vidi: H. Hasandedić, *Mostarski vakifi*, 231-233.

51 Hatidža Čar-Drnda, *Integracija nekih Egipćana (Misrijun) u bosansko društvo*, Prilozi, Institut za istoriju, 37, Sarajevo, 2008, 42.

52 Hamdija Kreševljaković ističe da su han i karavansaraj sinonim za objekat koji pruža prenočište za putnike, kiridžije i njihove karavane. Razlika je u tome što je putnik u hanu plaćao konak i zimi ogrjev, dok je konak u karavansaraju bio besplatan, a za hranu i ogrjev putnik se sam morao postarati. Tokom XVI stoljeća brojni osmanski funkcioneri podižu hanove širom Bosne. Razlikuju se hanovi uz puteve, trgovački hanovi i sezonski hanovi. O tome: Hamdija Kreševljaković, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Izabrana djela III, Sarajevo, 1991.

53 Arheološki ostaci spomenutog karavansaraja otkriveni su 1954. godine. Do otkrića se došlo prilikom izvođenja pripremnih radova za izgradnju stambenih zgrada,

Ali, što je još važnije, mostarski trgovci u to doba unapređuju i svoj izvozni posao sa kožom, voskom i drugim agrarnim proizvodima. Mnogi od njih odlučno učestvuju u prekomorskom tranzitu koji je uglavnom polazio iz Dubrovnika, a završavao u trgovačkim lukama na zapadnoj obali Jadrana. Općenito, među veletrgovcima iz Hercegovačkog sandžaka koji su svoju robu plasirali u Ankonu, pored nešto Fočaka i Čajničana, najviše je bilo Mostaraca. Njihova imena, obim poslovanja i putna odredišta zapisivani su u notarskim knjigama Dubrovačke republike. Naročito su se istakli: *Hagji Bali Turco* iz Čajniča, Jusuf iz Mostara, Selim iz Gabele (Neretva), Ahmet Pervan *di Mostaro*, Hadži Ali Šah iz Mostara, Hadži Husein Šerović iz Foče, Ahmet Hadžić i Muhamed Alić iz Mostara, Ahmet Muratović, Sule Rizvanović, Ahmet Pervanović, Osman Čelebi iz Mostara, *Haggi Osman di Mostaro*, Omer Čelebi iz Mostara, Nesim i Isar iz Mostara, Vukašin Radov(ić), *Haggi Mehmiya di Mostaro*, Matija

nedaleko od današnjeg Narodnog pozorišta u Mostaru. U početku nije bilo jasno ko je graditelj novootkrivenog objekta, kada je izgrađen, te kakva mu je bila prvobitna namjena. Riješenje dileme nađeno je u tekstu sačuvanog spjeva hadži Derviš softe na osmansko-turskom jeziku posvećenom gradnji jednog impozantnog hana u Mostaru. Sami završetak spjeva je hronogram koji ukazuje na namjenu opjevanog objekta (*Kuća za ugošćavanje*), ali i samu godinu izgradnje, a to je 1608/09. (1017. h. g.). Prethodni stihovi istog spjeva otkrivaju i činjenicu da je spomenuti mostarski karavansaraj (han) sagradio vojni defterdar Mehmed uz pomoć svoga brata Mahmud efendije. U stihovima pohvaljeni graditelj - defterdar Mehmed, zapravo je poznati mostarski vakif Koski Mehmed-paša, koji je početkom XVII stoljeća u Istanbulu obavljao visoku funkciju vojnog defterdara. To potkrepljuju i stihovi u kojim se spominje defterdar Mehmedov brat, Mahmud efendija. Naime, već odavno je utvrđeno da je Koski Mehmed-paša imao brata Mahmud efendiju, kojeg je vakufnamom iz 1612. godine imenovao za muteveliju svoga vakufa. Na koncu, u dragocjenom spjevu na osmansko-turskom jeziku naglašava se da je spomenuto mostarsko zdanje imalo i izuzetnu monumentalnost i kvalitetu usluge. I ta je činjenica, uz sačuvane materijalne ostatke i historijske podatke, podržavala tezu da je han (karavansaraj) o kojem je u XVII stoljeću pjevao hadži Derviš softa, identičan sa građevinom otkrivenom u Mostaru u jesen 1954. godine. Karavansaraj (han) je bio privatno Koski Mehmed-pašino imanje, te stoga i nije spomenut u tekstu njegove vakufname. O tome: Džemal Čelić i Muhamed Mujić, *Jedna novootkrivena građevina starijeg doba u Mostaru*, Naše starine, III, Sarajevo, 1956, 261-264; Faruk Taslidža, *Doprinos Muhameda A. Mujića u proučavanju historije Mostara i Hercegovine*, Zbornik radova, Naučni skup - Hercegovački naučnici/znanstvenici i tradicija istraživanja u Hercegovini, Sarajevo, 2016, 217-218.

J. Kojić, *Allai Begh Cenghijich* (Čengić), Mustafa Aga Vojo *de Mostaro*, Mustafa Odžaković iz Foče, Juda Piade, Abram Piade, Mordohai Piade (trojica židovskih trgovaca iz Mostara) i drugi.⁵⁴ Što se tiče robe koju su Mostarci, kao i ostali osmanski trgovci nabavljali u Ankoni i drugim talijanskim pijacama, prednjačili su luksuzni predmeti, tekstil, staklo, papir, sapun, kafa, knjige iz medicine, mape i dr.⁵⁵ U svakom slučaju, sve navedeno doprinosilo je promociji mostarskih poduzetnika, ali i Mostara kao respektabilnog poslovnog središta.

KULTURNE PRILIKE

Mostar je u prvim decenijama XVII stoljeća unaprijedio i status kulturnog i prosvjetnog centra. Naime, i dalje se radilo u cilju stvaranja boljih uslova za razvoj nauke i obrazovanja. Do 1620. godine profunkcionirala je nova medresa internatskog tipa, zadužbina (vakuf) već spomenutog Ibrahim efendije roznamedžije. Nalazila se u sklopu šireg vakufskog kompleksa (sa džamijom). Sastojala se od deset prostorija namijenjenih za stanovanje učenika (softi) i dvije (veće) za izvođenje nastave (dershane). Vrlo brzo postala je renomirana obrazovna institucija.⁵⁶ Iz Ibrahim efendijine (Roznamedžijine), kao i odranije afirmiranih mostarskih medresa (iz XVI st.), ponikli su

54 Богумил Храбак, *Босанскохерцеговачки муслимани извозници у Италију (XV-XVII век)*, Из старије прошлости Босне и Херцеговине, Књига VI, Београд, 2009; Јосип Луетић, *Из међународне дјелатности херцеговачких и босанских трговаца у наутичко-бродарској и лучко-трговачкој привреди Дубровачке Републике 1570-1670. године*, Херцеговина, број 4, Мостар, 1985, 124.

55 Наравно, неlegalни послови и разне врсте шверца били су и у то доба уобичајене појаве. О томе: Maria Pia Pedani, *Ottoman merchants in the Adriatic: trade and smuggling*, Acta Histriae, 16, Koper, 2008, 163-164.

56 Roznamedžijina medresa prestala je s radom 1924. godine. U kasnijem periodu izložena je bila stalnoj devastaciji. Potpuno je srušena 1952. godine, te je na njenoj lokaciji formiran park. Vidi: H. Hasandedić, *Spomenici*, 90. Ostaci medrese u sklopu graditeljske cjeline sa Ibrahim-efendijinom džamijom, haremom i česmom, proglašeni su 2004. godine nacionalnim spomenikom Bosne i Herecegovine. Zgrada medrese Ibrahim efendije roznamedžije, na starim temeljima, obnovljena je 2007/2008. godine.

brojni mostarski učenjaci, književnici i pjesnici.⁵⁷ Iz prve polovine XVII stoljeća izdvajamo imena poput Ahmed-bega Dervišpašića, Medžazi Šanije Mostarca, Derviša Žagrića, Hukmi Hasana Mostarca, Adlije Čelebije Mostarca, Husami Huseina Čatrnje. Njihova stilski raznolika djela, omiljena u ondašnjim visokointelektualnim krugovima, danas su pohranjena u raznim arhivama, bibliotekama i institutima širom Evrope i svijeta. Neki od tih rukopisa još uvijek čekaju da budu "pronađeni" i naučno obrađeni.⁵⁸ U svakom slučaju, spomenuta mostarska elita je intelektualnim i umjetničkim pregnućima umnogome doprinosila kulturnom i prosvjetnom poletu svoga grada. Urbaniziranim i kultiviziranim Mostarom fasciniran je bio i osmanski putopisac Evlija Čelebi koji je 1664. po drugi put putovao Bosnom.⁵⁹ Po svemu sudeći iz tog vremena datira i poznata izreka *i ne reci u Mostaru da si učen*.

ZAKLJUČAK

Iako se Osmanska država u prvim decenijama XVII stoljeća suočavala sa brojnim unutrašnjim i vanjskim problema u to doba nastavlja se društveni razvoj Mostara. Grad se kontinuirano širio, a pritom su nove urbane zone formirane i na desnoj obali rijeke Neretve. Tu su epohu po mnogo čemu vrijednom obilježili istaknuti mostarski vakifi poput vojnog defterdara Koski Mehmed-paše i roznamedžije Ibrahima efendije. Mostar je tada zaista prednjačio u odnosu na mnoga mjesta Bosanskog ejaleta. Još uvijek pošteđen rata i ratnih stradanja imao je povoljne uslove za dalji uspon privrede. U vezi s tim, procvat je doživljavalo domaće zanatstvo (naročito kožarstvo), a kao produkt toga poslovno se afirmiraju i mostarski veletrgovci. Mnogi od njih učestvuju

57 Već u drugoj polovini XVI stoljeća u Mostaru je započela djelatnost Ćejvan-ćehajine i Karađoz-begove medrese. O tome: Ismet Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Mostar, 1999, 187-190.

58 O spomenutim mostarskim pjesnicima vidjeti: Hazim Šabanović, *Književnost Muslimana Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*, Sarajevo, 1973; A. Kadrić, *Mostarski bulbuli*.

59 E. Čelebi, *Putopis*, 471.

u prekomorskom tranzitu kojim umnogome proširuju opseg svoga poslovanja i stižu vrijedne prihode. Istovremeno, na zavidnom nivou je bio kulturni i prosvjetni život grada. Međutim, mostarska razvojna perspektiva ubrzo je bila ugrožena serijom dugih osmansko-mletačkih oružanih sukoba koji počinju već od 1645. godine. Tako je faktički do sredine XVII stoljeća procvat Mostara pod sultanovom vlašću umnogome već bio i okončan.

Izvori i literatura:

- Ahmed S. Aličić – Hivzija Hasandedić, *Popis terzija, ćurčija i ćebedžija u Mostaru iz 1775. godine*, Prilozi za orijentalnu filologiju, XVIII-XIX/1968-69, Sarajevo, 1973.
- Ahmed S. Aličić, *Privredna i konfesionalna struktura stanovništva u Hercegovini krajem XVI stoljeća*, Prilozi za orijentalnu filologiju, 40/1990, Sarajevo, 1991.
- Ahmed S. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar, 2008.
- Andrej Andrejević, *Neimar Hajredin i njegov rad u Hercegovini*, Hercegovina, broj 7/8, Mostar, 1990.
- Pavao Anđelić, *Bišće i Blagaj, politički centar Humske zemlje u srednjem vijeku*, Hercegovina, broj 1, Mostar, 1981.
- Sedad Bešlija, *Istimalet: Bosna u osmanskoj političkoj strategiji (15. i 16. stoljeće)*, Sarajevo, 2017.
- Bosna Hersek vakfiyeleri, Cilt 2, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları -121, Ankara, 2016.
- Hatidža Čar-Drnda, *Integracija nekih Egipćana (Misrijun) u bosansko društvo*, Prilozi, Institut za istoriju, 37, Sarajevo, 2008, 42.
- Hatidža Čar-Drnda, *Nastanak Mostara-Urbani i demografski razvoj grada do kraja 16. stoljeća*, Sarajevo, 2014.
- Evlja Čelebi, *Putopis – odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo, 1973.
- Džemal Čelić i Muhamed Mujić, *Jedna novootkrivena građevina starijeg doba u Mostaru*, Naše starine, III, Sarajevo, 1956.
- Владимир Ђоровић, *Мостар и његова српска православна општина*, Београд, 1933.
- Михајло Динић, *Земље Херцегеа Светог Саве*, СКА, Глас CLXXXII, Београд, 1940.
- Marija Gavrilović, Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, Odsjek za historiju, Katedra za arheologiju, *Područje današnjeg Mostara i okolice u rimsko doba*, Završni diplomski (master) rad, Sarajevo, 2018.

- Adem Handžić, *O gradskom stanovništvu u Bosni u XVI stoljeću*, Studije o Bosni, Istanbul, 1994.
- Hivzija Hasandedić, *Dadići-Misrije-Misirlije*, Glasnik VIS-a, broj 6, Sarajevo, 1989.
- Hivzija Hasandedić, *Mostarski vakifi i njihovi vakufi*, Mostar, 2000.
- Богумил Храбак, *Босанскохерцеговачки муслимани извозници у Италију (XV-XVII век)*, Из старије прошлости Босне и Херцеговине, Књига VI, Београд, 2009.
- Aladin Husić, *Novčani vakufi u Bosni u drugoj polovini 16. stoljeća*, Anali Gazi Husrevbegove biblioteke, 40, Sarajevo, 2011.
- Mustafa Imamović, *Knjiga pamćenja*, Sarajevo, 2013.
- Халил Иналцик, *Османско царство класично доба 1300-1600*, Београд, 1974.
- Institucije islamske civilizacije*, Izbarani članci iz Türkiye Diyanet Vakfi Islam Ansiklopedisi, Sarajevo, 2017.
- Марко Јачов, *Списи Конгрегације за пропаганду вере у Риму о Србима, 1622-1644*, I, САНУ, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, II одељење, Књига XXVI, Београд, 1986.
- Josip Jiriček, *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, Preveo sa njemačkog originala Ђорђе Пејановић, Sarajevo, 1951.
- Adnan Kadrić, *Mostarski bulbuli - Poezija mostarskih pjesnika na orijentalnim jezicima*, Mostar, 2012.
- Ismet Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Mostar, 1999.
- Azra Gadžo Kasumović, *Veza esnafa u Bosni sa tekijom u Kiršehiru*, Prilozi za orijentalnu filologiju, 49/1999, Sarajevo, 2000.
- Десанка Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Сарајево, 1978.
- Намдија Крешевлјаковић, *Нанови и каравансараци у Босни и Херцеговини*, Izabrana djela III, Sarajevo, 1991.
- Намдија Крешевлјаковић, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini*, Izabrana djela, II, Sarajevo, 1991.
- Ahmet Kurt, *Mahala Carina u Mostaru-historija i razvoj grada*, Sarajevo, 2021.
- Mübahat S. Kütükoğlu, *Ekonomski život u Osmanskoj državi*, Historija osmanske države i civilizacije, II, priredio: Ekmeleddin İhsanoğlu, Sarajevo, 2008.
- Јосип Луетић, *Из међународне дјелатности херцеговачких и босанских трговаца у научничко-бродарској и лучко-трговачкој привреди Дубровачке Републике 1570-1670. године*, Херцеговина, број 4, Мостар, 1985

SLOVO O MOSTARU

- Ante Milošević, Željko Peković, *Povijesne i arheološke potvrde za srednjovjekovni Mostar*, ANUBIH, Godišnjak, Knjiga XXXV, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 2006.
- Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, Knjiga III – Bosanska krajina, zapadna Bosna i Hercegovina, Sarajevo, 1982.
- Muhamed Mujić, *Stari mostarski vodovod*, Naše starine, III, Sarajevo, 1956.
- Muhamed Mujić, *Sidžil mostarskog kadije 1632-1634*, Mostar, 1987.
- Jusuf Mulić, *Ćuprija sultana Sulejman-hana u Mostaru, pozanata kao Stari most*, Mostar, 2009.
- Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, Београд, 1968.
- Maria Pia Pedani, *Ottoman merchants in the Adriatic: trade and smuggling*, Acta Histriae, 16, Koper, 2008
- Franjo Rački, *Prilozi za geografsko-statistički opis Bosanskog pašaluka*, Starine JAZU, XIV, Zagreb, 1882
- Radomir Stanić, *Prilog proučavanju starih mostarskih zanata*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Etnologija, XXII, Sarajevo, 1967.
- “Stari most” u osmanskim dokumentima, Priredio: Idris Bostan, Mostar, 2010.
- Авдо Сућеска, *Вакуфски кредити у Сарајеву (у свијетлу сицила сарајевског кадике 1564-1566)*, Годишњак Правног факултета у Сарајеву, II/1954, Сарајево, 1954.
- Hazim Šabanović, *Književnost Muslimana Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*, Sarajevo, 1973.
- Faruk Taslidža, *Mostar u doba Morejskog rata (1684-1699)*, Zbornik radova, Naučni skup Kulturološko-historijski razvoj grada Mostara, Mostar, 2015.
- Faruk Taslidža, *Doprinos Muhameda A. Mujića u proučavanju historije Mostara i Hercegovine*, Zbornik radova, Naučni skup - Hercegovački naučnici/znanstvenici i tradicija istraživanja u Hercegovini, Sarajevo, 2016.
- Faruk Taslidža, *Bosanski ejalet u doba Bečkog rata (1683-1699)*, Mostar, 2017.
- Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, Monumenta turcica, Serija III, Vakufname, knjiga 1, Sarajevo, 1985.
- Marko Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo, 1957.
- Marko Vego, *Tri povelje o posjedima hercega Stjepana Vukčića Kosače*, Most, broj 19-20, Mostar, 1987.
- Nedim Zahirović, „ Geografsko-statistički opis bosanskog pašaluka iz treće decenije 17. vijeka ”, Prilozi za orijentalnu filologiju, 54, Sarajevo, 2004.